

TÓTH ANDRÁS

A nagy átalakulás nagy ellentmondása

Ez a cikk A nagy átalakulás olyan belső logikai ellentmondásának a kifejtésére vállalkozik, amelyet eddig a Polányival foglalkozó irodalom még nem észlelt: Polányi narratívája két, egymással diametrikusan ellentétes közgazdasági elméletre építkezett. A könyvnek az elsőtől az utolsó fejezetig tartó része a marxi munkaérték-elméletre építkezik. A könyv utolsó fejezetében azonban – amelyben felvázolja az általa elképzelt ideális szocialista társadalmat – Polányi Menger szubjektív értékítéleten alapuló értékelméletét alkalmazza a piaci mechanizmusok jellemzésére. A két, egymásnak ellentmondó értékelmélet használata a könyv *nagy ellentmondása*. A két, egymásnak gyökeresen ellentmondó piacelfogás következménye az, hogy vagy a könyv első 250 oldalán leírt fejlődéstörténet nem igaz, ha Polányi a szabadság kulcsának tartja a piacot, vagy a könyv legvégén felvázolt piackép nem lehet igaz az első 250 oldal fényében, ahol a szerző börtönként jellemzi a piacot.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: B13, B14, B53, E11, E14.

Polányi A nagy átalakulás című műve az emberiség fejlődéstörténetének egyik leghatásosabb és legtöbbet hivatkozott narratívája (Polányi [1944]).¹ A könyv hetvenes évekbeli újrafelfedezése óta a harmadik legtöbbet idézett társadalomtudományi munka Marx Tőkéje és Weber Protestáns etikája után (Hejeebu–McCloskey [1999] 286. o.). A mű erőteljes, megvilágító erejű metaforáit kutatók széles köre alkalmazza (McRobbie [1994/1995]). Azért fontos Polányi, mert – szemben a lejáratódott marxi vízióval – megmutatta, miként lehet egyszerre meghaladni a kapitalizmust és közben biztosítani a demokráciát és az egyéni szabadságot (Block–Somers [2017] 6. o.).

A nagy átalakulás fő témája a nyugati társadalomfejlődés két nagy elválása és az e kettő közötti oksági kapcsolat. Az első nagy átalakulás megteremtette a *laissez-faire* szabadversenyes kapitalista rendszerének komplex társadalmát (78., 86., 125. o.). A második

¹ A cikk írása során az eredeti 1944-es angol kiadásra hivatkozom, mert a Menger és Mises közgazdasági elméleteire vonatkozó mondatoknál a magyar fordítás nem pontos. (A zárójelben feltüntetett oldalszámok Polányi [1944]-re vonatkoznak.)

a harmincas évek forradalmi átalakulása, az amerikai *New Deal*, az angol *One Nation* kormányzás, a fasizmus és a mezőgazdaság kolhozosítása a Szovjetunióban (231. o.), amely jelentősen növelte az állami tervezés szerepét a piaci koordináció rovására.

Polányi legfontosabb tézise, hogy az első nagy átalakulás által létrehozott liberális kapitalizmus belső ellentmondása az oka a második nagy átalakulásnak, a piaci önszabályozás kiiktatásának (248., 257. o.).

A nagy átalakulást elemző irodalom kimerítően tárgyalta, hogy Polányi meglehetősen szabadon kezelte a történelmi tényeket (*North* [1977]), és a könyv tele van egymásnak ellentmondó állításokkal (*Hann* [2019] 1. fejezet). *Dale* [2010] szerint Polányi sietett a kiadással, hogy még befolyásolni tudja a háború utáni újjáépítést, és ezért nem volt ideje a szöveg rendbetételére.

Ez a cikk A nagy átalakulás olyan belső logikai ellentmondásának a kifejtésére vállalkozik, amelyet a Polányival foglalkozó irodalom eddig még nem vett észre: Polányi narratívája két, egymással diametrikusan ellentétes közgazdasági elméletre épített, ami további ellentmondások forrása a könyvben. A könyvnek az elsőtől az utolsó fejezetig tartó része a marxi munkaérték-elméletre építkezik. A könyv utolsó fejezetében azonban – amelyben felvázolja az általa elképzelt ideális szocialista társadalmat – Polányi Menger szubjektív értékítéleten alapuló értékelméletét alkalmazza a piaci mechanizmusok jellemzésére.

Polányi anélkül támaszkodott két, egymással diametrikusan ellentétes elméletre a könyv különböző részeiben, hogy megpróbálta volna megoldani a két elméletből fakadó, egymásnak ellentmondó következtetések hatását, vagy megoldást keresett volna egy árnyaltabb piacfelfogásra a két elmélet elemeinek felhasználásával. Ehelyett Polányi nem hivatkozott Mengerre és Misesre, akikre az utolsó fejezetben támaszkodott, bár a megelőző fejezetekben vállalta a marxi hatást. Ez a tanulmány az első, amely a Mengerre és Misesre való támaszkodást feltárta.

Polányi úgy vázolt fel egy antikapitalista nagy narratívát, hogy nem vette számba a másik álláspontját, ami mellett a könyv utolsó oldalain tette le a voksát, hogy a piac a szabadság fontos feltétele. A két, egymásnak gyökeresen ellentmondó piacfelfogás következménye az, hogy vagy a könyv első 250 oldalán leírt fejlődéstörténet nem igaz, ha Polányi a szabadság kulcsának tartja a piacot, vagy a könyv legvégén felvázolt piackép nem lehet igaz az első 250 oldal fényében, ahol a piacot börtönként jellemzi.

A cikk először bemutatja A nagy átalakulás nagy narratíváját. A második rész felfedi a mű nagy ellentmondását. A harmadik rész kísérletet tesz arra, hogy felvázolja, milyen lenne Polányi nagy narratívája, ha figyelembe vette volna a mengeri elméletet a kapitalizmusra is. Az összefoglalás azt értelmezi, hogy Polányi miért fordulhatott a mengeri–misesi szubjektív értékelmélethez a könyv utolsó fejezetében.

A nagy átalakulás nagy narratívája

Polányi egy V alakú gazdaság- és társadalomtörténeti ívet vázol fel az emberiség történelmi útjának értelmezésére, amely három szakaszt foglal magában: a 18. századig tartó korszakot, amikor a piac felett érvényesült a közösségi kontroll, a 19.

századi liberális kapitalizmust, amely közösségi kontroll nélkül működött, és végül az önszabályozó piacgazdaság halálos válságából kinövő harmadik szakaszt, a piac-korlátozó tervgazdaságok szakaszát.

A prekapitalista szakasz

A nagy narratíva első szakasza a 18. századig tartó periódus, amely egységként kezeli a trobriandi és polinéziai halász-vadász törzseket és a 16. században kialakuló európai merkantilista abszolút királyságokat az alapján, hogy ezeknek a nagyon különböző társadalmaknak közös jellemzőjük, hogy a csere és a gazdasági tevékenység társadalmi/szokásjogi/közösségi vagy állami kontroll alatt működik, s a piacnak az emberek életében másodlagos szerepe van.

Ez a prekapitalista világ Polányi leírásában lényegében nem ismeri sem a kizsákmányolást, sem a kiszolgáltatottságot. Polányi azt sugallja, hogy a felül levők ellenszolgáltatást nyújtottak az alul levőknek, ami ellensúlyozta a kizsákmányolást. Mint írja, előfordulhat ugyan, hogy valamennyi kizsákmányolás van abban, hogy az agrártermelőkre rátelepedett pásztor nép elvárja az ajándékot, de még ebben az esetben is mindkét népcsoport nyer az együttélés révén kialakuló fejlettebb munkamegosztás révén. A feudalizmus legfontosabb jellemzőjének a redisztribúciót tartja. Még az európai változatában is, amelyet a leginkább politikai jellegűnek ítél a feudalizmus variációi közül, a járadék ellenszolgáltatása az alul levők igénye a védelemre (54–55. o.).

Mint Polányi írja, az urakra és szolgákra bomlott társadalmak ugyan különböznek az egyenlő társadalmaktól, de ezeket a különbségeket szándékosan nem veszi figyelembe, mert a reciprocitás, a redisztribúció és az önellátás egybefonja ezeket a nem piaci társadalmakat (55. o.), és a gazdasági tevékenység mozgatóereje nem az egyéni haszonszerzés, hanem a közösségi szabályozás, a vallás és a törvények meghatározta magatartás (57. o.), ahol a piacok csak kiegészítő szerepet játszottak (58. o.), ami biztosítja a termelők biztos pozícióját és beágyazódottságát a társadalomba (68. o.).

A liberális kapitalista szakasz

Az első nagy átalakulás a drasztikus gyorsaságú átállás a 19. század liberális kapitalizmusára. A liberális kapitalizmus fő jellemzője, hogy az önszabályozó piac kiszabadult a társadalmi kontroll alól, és a termelés fő hajtóereje az egyéni pénznyereség utáni vágy (242. o.). Természetellenes társadalmi rend jött létre, ami egyedülálló az emberiség eddigi történetében, és az emberek elszenvedői lettek a piaci árak és a kereslet-kínálat alakulásának (257. o.).

Polányi a marxi gondolati ívet követve indul el a liberális kapitalizmus korszakának összeomlását okozó belső ellentmondás felfedezésére. Mint ismeretes, Marxnál a termelési folyamatban rejtőző kizsákmányolás a tőkés gazdasági rend megoldhatatlan válságának oka. A marxi kizsákmányolás teóriája Adam Smith és Ricardo munkaérték-elméleteinek továbbfejlesztésén és logikus végigvitelén

alapult (Schumpeter [1954]). A marxi logika szerint a termelési folyamatban megbúvó kizsákmányolásból fakadó antagonisztikus osztályharc elvezet a szocialista forradalomhoz, a magántulajdonon nyugvó kapitalista rend felszámolásához és a szocialista tervező államhoz.

Polányi a marxi gondolati ívet követi abban a tekintetben, hogy könyvében is amellet érvel, hogy a szabadpiac működését egy közgazdasági ellentmondás feszíti szét. Polányi azonban nem a marxi kizsákmányolás-nyomvonalat követi, amikor a liberális kapitalizmus halálos válságát okozó rejtett ellentmondást keresi. Szerinte az igazi ellentmondás az, hogy a munkaerő, a föld és a pénz áruvá válnak, miközben ezek csak fiktív áruk, mert nem áruként jöttek világra. De miután áruként kezelik őket, a szabad piacgazdaságban ez az egyén lealacsonyításához vezet. Ennek a közgazdasági ellentmondásnak a társadalmi és politikai következménye az ellenmozgalmak és az intervenció állam megszületése, ami elvezet az önszabályozó piacgazdaság halálos válságához, valamint annak a szükségességéhez, hogy jórészt közösségi tulajdonba kerüljenek a termelőeszközök, és a tervező állam játssza a főszerepet a gazdasági élet koordinálásában. Marx hatása ott is nyomon követhető Polányinál, hogy a piac és a dolgozó viszonyát szinte a Kommunista kiáltvány szellemében írja le a liberális kapitalizmust tárgyaló fejezetekben: a kapitalista rendszert a nyereségvágy mozgatja (12., 44., 56., 71. o.), és az önszabályozó piacokat és a piaci törvényeket mint kíméletlen börtönt festette le (76., 88. o.). A piaci rendszer a termelőt eldobható tárgyként kezeli, s nem veszi figyelembe társadalmi beágyazódottságát, szemben a 19. századi piaci társadalmat megelőző korszakkal, ahol a termelőket védte a közösség és/vagy az állam, s a piacok másodlagos és kiegészítő szerepet játszottak, s a közösség és/vagy az állam ellenőrzése alatt voltak (68. o.).

Piac és közösségi/állami szabályozás kettéválása vezet el a komplex társadalom megszületéséhez (88., 121. o.), ami a 19. század liberális kapitalizmusához köthető, és összekapcsolódik az adminisztratív és szabályozó állam megszületésével (146. o.).

Az állami tervezés kora

A harmadik szakaszban a liberális önszabályozó piac válságát egyedül az állami tervezés képes megoldani, amely felváltja az önkormányzó piacokat. Az átalakulás legfontosabb példái az amerikai *New Deal*, az angol *One Nation* kormányzás, a fasizmus és a sztálini kolhozosítás. Polányi a fasizmust a liberális világ válsága termékének tartja, és a legrosszabb kiútnak, mert nem demokratikus, és szabadságellenes.

A második világháború éveiben írt könyvében Polányi azt remélte, hogy az angol-szász államok által megkezdett demokratikus piackorlátozás és a szocializmus győzelme várható a fasizmus felett. Polányi szerint a *New Deal* és a *One Nation* politikája pozitív lépéseket jelent a nagy átalakulás irányába (236., 254. o.), de a szocializmus jelenti a teljes átalakulást (248., 254–255. o.). Nem véletlen, hogy a könyv utolsó fejezetében és különösen a kötetet lezáró utolsó oldalakon már csak a fasizmus és a szocializmus dichotómiája és az ideális szocialista társadalom lényegi kérdései

foglalkoztatják (268. o.). Ez az a rész, amely más közgazdasági elméleti alapra épül, mint a korábbi fejezetek, s ami miatt ellentmond a korábbi fejezetek nagy narratívájának, s ami a nagy ellentmondása a nagy átalakulásnak.

A nagy átalakulás nagy ellentmondása

A könyv utolsó fejezetében Polányi egy nagyon elnagyolt képet vázol fel az általa elképzelt ideális társadalomról, s csak néhány mondatban jellemezi a legfontosabb alapelveket, intézményi megoldásokat, és rövid indoklásokkal támasztja alá, hogy miért áll ki mellettük.

Polányi ideális szocialista társadalma nem piaci alapú társadalom: megszünteti a munka, a föld és a pénz felett a piac önszabályozását, és a közösségi tulajdonlás változatos formái kapnak meghatározó szerepet. A munkaszerződés elveszíti magánjogi szerződés jellegét. A piac helyett az állam, a szakszervezetek és az egyének közösségi testületei határozzák meg a béreket. A föld piaci jellegének megszüntetése után a föld tulajdonosai intézményi tulajdonosok lesznek, többek között szövetkezetek, gyárak, városok, iskolák, egyházak. A pénz piaci szabályozásának megszűnésével az állam irányítja a befektetéseket és szabályozza a megtakarítás rátáját (258–260. o.). A piac felszámolását a gazdasági tervezés szerepének növekedése fogja kísérni (264. o.).

Polányi a piacnak és a magántulajdonnak is hagyna valamilyen alárendelt szerepet. Munkaszerződések esetében alárendelt helyzetekben megmaradhatna a munkaszerződés piaci jellege. A föld esetében is lát lehetőséget a magántulajdon valamilyen korlátozott formájú megőrzésére (260. o.).

Az általa elképzelt szabad komplex társadalom leírásában Polányi látszólag a 19. századi kapitalizmust megelőző civilizációkról szóló fejezetek gondolatmenetéből fakadó megoldásra jut: a piacok közösségi/állami kontroll alá helyezése mellett fennmaradhatnak korlátozott és alárendelt piacok.

Az utolsó fejezetben azonban Polányi értelmezési keretet váltott a könyv korábbi fejezeteihez képest, aminek a legfontosabb sajátossága, hogy az általa elképzelt ideális posztkapitalista társadalom fő jellegzetességei eltérnek a prekapitalista társadalmakétól, amit eddig mércének használt, amikor a szabad piacgazdaság „sátáni malmainak” világát kritizálta.

Polányi a prekapitalista világot egy nem komplex társadalomként fogta fel, ahol az állam és a társadalom szerves egységet alkot, és nem válik el egymástól. Ezzel szemben a könyv utolsó fejezetében elemzett posztkapitalista társadalom legfontosabb jellemzője, hogy komplex társadalom. A szocializmusban sem áll vissza az eddig vonatkoztatási pontként használt nem komplex társadalmi rend, a társadalom és gazdaság természetes egybefonódása. Ennek oka, hogy a posztkapitalista társadalom is ipari társadalom (258. o.). Lehetetlen a múltba való visszatérés – teszi hozzá Polányi –, bár az emberiség még mindig nem szokott hozzá teljesen a gépek világához (259. o.). Vagyis a gyárak sátáni malmai megmaradnak, s nem lehetséges a visszatérés az önellátó gazdaság világába, ami eddig Polányi mércéje volt a 19.

századi kapitalizmus kritikájában. Immár nem játszik el azzal a gondolattal, hogy a Trobriand-szigetek lakóinak mindenféle könyvelés nélkül végzett, kiterjedt cse-rehálózata akár helyettesíthetné az állami tervezést, pedig azt megemlítette, hogy az a legfejlettebb piaci rendszer könyvelésével is egyenlő versenytárs lenne (53. o.). Emiatt a posztkapitalista komplex társadalom sok tekintetben jobban fog hasonlítani az ipari civilizációval létrejött liberális-kapitalista komplex társadalomhoz, mint az azt megelőző társadalmakhoz.

Az állam szerepének újragondolása az értelmezésikeret-váltás másik fontos eleme. Eddig Polányi egyértelműen pozitív jelenséggként írta le az intervencionista állam hatalmának növekedését a piac rovására. Most viszont Polányi gondolkodásában megjelenik a kényszerítés problémája. A szocialista szabályozó-tervező állammal szemben Polányi immár igyekszik egyensúlyt találni a kényszerítés és a szabadság között.

Az értelmezésikeret-váltás harmadik s talán legfontosabb eleme, hogy Polányi fő gondjává válik az egyéni szabadság garanciáinak megőrzése és biztosítása (263. o.). Az egyéni szabadság védelmének fontossága mint probléma addig egyáltalán nem szerepelt a könyvben, hiszen Polányi álláspontja egészen addig az volt, hogy milyen káros, ha az egyéni cselekvés kiszabadul a közösség és az állam kontrollja alól, vagy azt tartotta, hogy a liberális kapitalizmusban csak a kiváltságosok, a kényelmes életet élők részesülnek benne.

Ebben a megváltozott értelmezési keretrendszerben gondolja újra Polányi a piac és az egyéni szabadság kapcsolatát, s jut a könyve előző fejezeteinek gyökeresen ellentmondó álláspontra.

Az utolsó fejezetben Polányi a piaci mechanizmusoknak szánja azt a szerepet, hogy gondoskodjon az egyén mint fogyasztó szabadságáról. Mint írja, a piacok alárendelt szerepet kapnak, s többé nem önszabályozó módon működnek, de fennmaradásuk azért fontos, hogy különböző formában továbbra is biztosítsák a fogyasztó szabadságát, jelezzék az igények változását a termelők számára, s befolyásolják a termelők jövedelmét, és egyben a kalkuláció eszközei legyenek (260. o.). Ez a rövid érvelés a piacok mellett nem más, mint Ludwig von Mises piacfelfogásának összefoglalása (*Mises* [1920]). Néhány oldallal később Polányi még erősebbé teszi a piacok szabadságot biztosító szerepét azzal, hogy hitet tesz az egyéni vágy értékképző szerepe mellett. Mint írja, a gazdasági érték alapja az emberi vágy és a hiány. A vágy révén alkotjuk meg a dolgok gazdasági értékét. Az érték az, ami hasznosságot ad a megtermelt dolgoknak. A vágy érvényesülése nélkül, mondja, a szabadság elképzelhetetlen (267. o.). A Polányi által felvállalt értékelmélet nem más, mint Carl Menger szubjektív értékelméletének (*Menger* [1871]) néhány mondatos összefoglalása, ami gyökeres ellentéte a Karl Marx által vallott munkaérték-elméletnek, amelyre Polányi alapozta könyve korábbi részeit.

Polányi a korábbi fejezetekben a marxi sémát követve azzal érvelt, hogy a liberális kapitalizmusban a piacokat a profit utáni hajsza hajtja, és az egyén kiszolgáltatott a piacoknak. Polányi azonban könyve utolsó fejezetében Mengerre és Misesre támaszkodva amellelt foglal állást, hogy a piacok az egyéni szabadság biztosítékai, jelzik a változó igényeket, és ezzel befolyásolják a termelők jövedelmét,

profitját. A Polányi által elfogadott mengeri–misesi gondolat új értelmet ad a profit utáni hajszának: a tőkés úgy tud profithoz jutni, ha kitalálja, elébe megy, kiszolgálja a fogyasztói igényeket, a tőkés profitja attól függ, hogy miként képes a fogyasztói igényeknek megfelelni. Nem személytelen, emberellenes mechanizmus a piac, hanem ahogy Menger és Mises is megfogalmazta, a leghatékonyabb ismert formája a fogyasztói igények és vágyak kielégítésének: a szabadság biztosító – s ezzel Polányi is egyetértett.

Nemcsak a piac szerepét értelmezi újra Polányi a könyv utolsó fejezetében, hanem két olyan fontos tényezőre is rávilágít, amelyről eddig egy szót sem ejtett, de amelyek felvetése Polányi részéről rávilágít arra, hogy mennyire egyoldalúan tárgyalta korábban a liberális kapitalizmus korszakát könyvében.

Először ebben az utolsó fejezetben tartja fontosnak Polányi, hogy felszólaljon az egyéni szabadságjogok védelme érdekében. Mint írja, ezek a szabadságjogok a 19. századi gazdasági felfogás melléktermékeként fogalmazódtak meg, s nagyon fontos a védelmük. Polgári szabadságjogok, a magánvállalkozás és a bérrendszer új életmintát teremtett, ami elősegítette a morális szabadságot és a független gondolkodást. A jogi és a tényleges szabadság elválaszthatatlan keveréket alkot, amely egyszerre jelentette a reneszánsz és a reformkor értékes hagyományának túlélését. Az egyéni szabadságjogokat meg kell menteni, mondja Polányi, amelyeket a piaczgazdaságtól örökölt az emberiség (263–264. o.). Szintén ekkor fedezi fel Polányi, hogy az individualizmus gyökerei sokkal mélyebbek, mint a 18. század végének liberális gondolkodóitól eredő utópista elképzelés, s Jézus Krisztushoz köthető (267. o.).

A nagy ellentmondás következményei a nagy narratívára

Polányi a könyv első 250 oldalát, a V alakú társadalomfejlődési ívet egy Marxra alapozott munkaérték-elméletre építette fel, és úgy tekintett a piacra, mint a profit-hajszára által mozgatott, kíméletlen és embertelen gépezetre, ahol a kereslet–kínálati erők szétzúzzák az egyént és közösségeit. Ez a kép azonban összeegyeztethetetlen Polányinak a könyv utolsó oldalain felvázolt piacképével, amely szerint a piac az egyéni szabadság kulcsa, s e koncepció alapja a mengeri szubjektív értékelmélet. Talányos, hogy Polányi a könyv utolsó fejezetében miért nem hivatkozott Menger és Mises szubjektív értékelméletére és piacfelfogására, míg a korábbi fejezetekben felvállalta Marx hatását gondolkodására.

A két, teljesen eltérő közgazdasági alapozásból teljesen eltérő következmények fakadnak Polányi nagy narratívájára nézve. Nem véletlen, hogy Polányi csak az utolsó fejezetben fedezi fel, hogy az individualizmus eredete nem a liberális kapitalizmushoz kötődik, hanem Jézus Krisztus fellépéséhez. Ráadásul ekkor tesz hitet amellest, hogy eddig a sötét színekkel lefestett liberalizmus nemcsak romlást hozott, hanem megteremtette az egyéni szabadságjogokat és az új életmintákat, amelyeket Polányi fontosnak tartott megőrizni.

A következőkben azt mutatjuk be, miként lehet újraértelmezni Polányi nagy narratívájának kulcsfontosságú elemeit a mengeri szubjektív értékítéletre építkezve.

Áru-e a munkaerő?

A marxi és a mengeri értékelméletből a munkavégzésnek a piaci társadalomban tökéletesen ellenkező felfogása következik. Polányi a marxi munkaerő-áru-fogalmat alkalmazta. A marxi fogalom logikája az, hogy a munkavégzés egy mechanikus, absztrakt munkára visszavezethető, munkaidőben mérhető tevékenység, s a legbonyolultabb szakmunka is visszavezethető az alaplómunkavégzés valamilyen többszörösére.

Mengernél a munkavégzés része annak az inherens emberi tulajdonságnak, hogy az ember képes gondolkodni, új összefüggéseket felfedezni, új terméket/szolgáltatásokat kitalálni, vagy új módon, hatékonyabban dolgozni. A munkavégzés az ember képessége gondolatai, felfedezései megvalósítására. Ebből következik, hogy a munkavégzés nem gépies, nem vezethető vissza automatikusan egyszerű absztrakt munkára.

A mengeri értelmezés szerint a munkavégzés nem áru, mert – megelőlegezve Polányi érvelését – Menger is amellett foglal állást, hogy az embert nem eladásra termelik. A munkavégzés szolgáltatás (*Menger* [1871] 238–239. o.). A munkavégzés az ember egyik inherens képessége, amely jószágként működik: az ember saját jóléte javítására fordíthatja azzal, hogy magának dolgozik, vagy másnak szolgáltatásként felajánlhatja, hogy ellenszolgáltatásért munkát végez neki. A jószág mindig valaki tulajdona (uo. 76. o.). Mivel a munkavégzési képesség inherens emberi tulajdonság, ezért értelemszerű, hogy a munkát végző ember tulajdona a munkavégző képessége. Az ember munkavégzési képessége az egyén testétől elválaszthatatlan emberi tőkéje. Adam Smith volt az első, aki az emberi munkavégző képességet az ember rendelkezésére álló tőkefajták közé sorolta, s felismerte, hogy az ember tőkeként gondolhatja és kamatoztathatja önmaga munkavégzési képességét ügyességek, szaktudás(ok) megszerzésével, a gyakorlati munkavégzés során elsajátított mesterfogásokkal és tudással (*Smith* [1776] 217. o.). Menger a jószágok közé sorolta az emberi munkavégző képességet. A munkavégző képesség mint az ember tulajdona és az ember tőkéje fogalmak lehetőséget adnak arra, hogy újraértelmezzük a fiktíváru-absztrakciót.

Mikor fiktív a munkaerő feletti rendelkezési jog?

Polányi a prekapitalista korszakot egy történelmi szakaszként tárgyalta, s ebbe egyaránt beleértette a kis közösségekben élő, belső hierarchiát alig ismerő, egyenlőségben alapuló halász-vadász társadalmak és az európai merkantilista abszolút királyságok korát. Polányi azért tehette meg ezt, mert elemzésében szándékosan eltekintett attól, hogy különbség van a homogén és a hierarchikusan strukturált társadalmak, az egyenlő és az urakra és alávetettekre osztott társadalmak között. Polányi annak érdekében, hogy álláspontját hihetővé tegye, egy szót sem ejtett a rabszolgasorsról, s leki-csinyelte a feudális kizsákmányolás mértékét. Polányi szerint a kapitalizmus hozta el a fiktív munkaerő-áru korát azzal, hogy a munkaerő áruvá vált.

A mengeri értelmezés más értelmet ad a fiktív jelzőnek: a munkavégzés jószág, ami fölött a tulajdonjog az egyéné, mert létének inherens része munkavégzési képessége. Ezen értelmezés alapján a munkát végzők elvesztették tulajdonjogukat testük és

munkavégzési képességeik felett az urakra és szolgákra alapuló hierarchikus civilizációk megjelenésével, amelyekben a munkavégzők jelentős része rabszolgasorba vagy a szolgasor valamilyen formájába került. Emiatt csak fiktív tulajdonjoguk maradt testük és munkavégzésük felett, mert a tényleges tulajdonjogot uruk gyakorolta teljesen vagy részlegesen, a szolgaság fokától függően.

A hierarchikus állami formában szervezett társadalmakban a dolgozó tömegek szolgasorba kényszerítése azt a célt szolgálta, hogy az uralkodó elitek jólétét és luxusfogyasztását biztosítsa (*Oppenheimer* [1914/1926], *Scott* [2017]). Vagyis – szemben Polányi állításával – a legkevésbé sem voltak ezek egyéni hasznot elvető társadalmak. Csupán egy szűk uralkodó elit volt abban a pozícióban, hogy egyéni meggazdagodása érdekében cselekedjen, míg a széles dolgozói rétegek szolgasorsa megakadályozta, hogy saját érdekeiket követve használják fel legfontosabb tőkéjüket, a gondolkodási képességüket és munkavégzési energiájukat. Csupán fiktív tulajdonosai voltak saját emberi tőkéjüknek. Az igazi rendelkezési jog uruk kezében volt. Ez azt is jelenti, amit Polányi elhallgatott, hogy a redisztribúció iránya is megváltozott ahhoz képest, amit Polányi oly szemléletesen leír a melanéziai vadásztörzsek esetében, amikor a törzsi vezető a felesleget ünnepségek során szétosztja a közösség tagjai között (51–53. o.). Az urakra és szolgákra osztott társadalmak legfontosabb sajátossága, hogy a jövedelmek redisztribúciója az uralkodó elit jólétét szolgálja a szolgasorba taszított munkavégzők kárára, s valójában kizsákmányolást jelent.

A mengeri értelmezés új megvilágításba helyezi a 19. század liberális fordulatát. A 19. századi liberális fordulat a szolgaság különböző formáinak eltörlésével megszüntette azt a helyzetet, hogy a munkavállalók csak fiktív tulajdonosai lehetnek saját emberi tőkéjüknek. Immár ők is megkapták a teljes tulajdonjogot saját testük, gondolkodásuk és munkavégzési képességük felett, ami eddig csak az uralkodó elit kiváltsága volt. Nem véletlen, hogy az ipari forradalom szinte összes kulcsfontosságú feltalálója és első gyárosai mesteremberek, szakmunkások és dolgozó családok gyermekei voltak. Polányi ezt a tényt meg is említi (125. o.), azonban nem gondolja végig ennek a jelentőségét.

A komplex társadalom problémája

Polányi a könyvben nem határozza meg, hogy mit is jelent a komplex társadalom. Az elszórt jellemzőkből az alábbi öt jellemző megléte alapján lehet megállapítani, hogy egy társadalom komplex társadalom:

1. elkülönült állami szervezeti rend és politikai rend működik (244. o.); az állam rendelkezésére hatalmi eszközök állnak, amelyeket felhasznál akarátának kikényszerítésére (266. o.); megfigyelhető valamilyen mértékű állami beavatkozás a társadalom életébe (146. o.);

2. gazdasági és politikai egyenlőtlenség valamilyen mértékben létezik;

3. az egyéni szabadság és az individualizmus valamilyen mértékben létezik;

4. a piacok szerepet játszanak a gazdasági életben;

5. fejlett munkamegosztás és ipari társadalom, amelyben szükséges akár a piaci koordináció biztosítása (146. o.) vagy az állami intervenció és a tervezés (IX. fejezet).

Polányi kifejezetten a 19. századi liberális kapitalizmushoz köti a komplex társadalom megjelenését. Mint láttuk, Polányi kizárta annak végiggondolását, hogy mennyiben jelentett változást a szolgasorba vetett dolgozói osztályok megjelenése a szabad és egyenlő törzsi társadalmakhoz képest, s hogy megváltozott a redistribúció iránya a vadásztörzsek egyenlő közösségeihez képest az urakra és szolgákra tagozódó társadalmakban. Azonban itt-ott leírt mondatai jelzik, hogy a komplex társadalom jellegzetességei már korábban megjelentek. Gazdasági és politikai egyenlőtlenség az urakra és alávetettekre való szétválással már megjelent jóval a 19. századi kapitalizmus előtt. Az egyéni szabadság és az individualizmus legalább a kereszténység megjelenésével jellegzetes vonásává vált a nyugati társadalom fejlődésének. Polányi intervencionista szabályozó államként jellemzi I. Erzsébet államát, amely jó három évszázaddal megelőzte a 19. századi liberális kapitalizmus korszakát. A kereskedelem növekvő szerepe, a mélyülő munkamegosztás kialakulása és az ipari városok felemelkedése megelőzte a merkantilista állam kialakulását (190. o.).

Valójában az időszámításunk előtti hatodik évezredben megjelenő városállamok, államok és birodalmak közös jellemzője az állami gépezet, amely élén egy uralkodó réteg áll, s amely elit az állami gépezetre támaszkodva szolgasorban tartja a dolgozók jelentős részét annak érdekében, hogy munkájuk termésének egy hányadát elvéve biztosítsa jólétét és hatalmát. Emiatt az első nagy átalakulás az első városállamok, államok és birodalmak létrejöttéhez köthető, amikor kialakultak az első hierarchikus, urakra és alávetettekre épülő és a dolgozókat kizsákmányoló társadalmak. Ezek voltak az első komplex társadalmak, amelyekben elkülönült a politikai hatalom és a közösség, kialakult az adminisztratív és szabályozó állam, jelentőssé váltak a különbségek a társadalmi helyzetben, a gazdagságban és a politikai hatalmi szerkezetben. Szintén ezekre a társadalmakra jellemző, hogy a kereskedelem immár létfontosságú elemévé vált a társadalom életben maradásának, és egyre mélyült a munkamegosztás.

Ez azt is jelenti, hogy amit Polányi az első nagy átalakulásnak tartott, a liberális kapitalizmusba való átmenet, valójában a második nagy átalakulás volt. De amennyiben az első nagy átalakulás a szolgaságot kialakító és fenntartó állami civilizációk megjelenése volt, akkor más megvilágításba kerül a 19. századi átalakulás. A liberális átalakulás lényege az egyéni szabadság kiterjesztése volt a dolgozó osztályokra is, számukra teljes tulajdonjog biztosítása legfontosabb jószáguk, gondolkodási és munkavégzési képességeik felett. Az egyéni szabadság megszületésének jelentőségét Polányi is elismeri könyve utolsó lapjain, szembemenve könyve előző fejezeteinek feketére festett fejezeteivel, amikor elhallgatta az egyéni szabadság fontosságát.

A liberális piacgazdaságba való átmenet okai

Polányi szerint utópista elgondolás, hogy a piacok olyan intézmények, amelyek spontán nőnek ki (257–258. o.). Élesen kritizálta Adam Smith azon elgondolását, hogy a piacok természetesen létrejövő intézmények, mert inherens emberi tulajdonság a cserére és a kereskedelemre való hajlam. Polányi szerint az önszabályozó piacra való áttérés különleges okokra vezethető vissza. Polányi két, egymással lazán

összekapcsolódó elméletet is tárgyal, hogy kimutassa ennek a különleges átmenetnek az okát (Dale [2010]).

Polányi egyik elmélete a *marxi termelőerők fejlődése elméletének rekapitulációja*. Eszerint amint a fejlődés során a munkafolyamatban megjelentek a gépek, elkerülhetlenné vált az átállás az önszabályozó piacra. A drága gépek folyamatos működtetése a termelési tényezők piacosítását igényli, beleértve a munkaerőt is (43–44. o.). A marxi termelőerők fejlődése gondolat Polányi-féle változatában a főszereplő a kereskedő, aki a merkantilista korszakban megszerzi a földtulajdont, új elkerítési hullámot indít el, majd frissen felállított gyáraiban kombinálja a földjeikről elűzött éhező szerencsétlenek munkaerejét a gépekkel. Ezzel megszületnek az ipari kapitalizmus ördögi malmai és a kiszolgáltatott munkavállalók tömegei, akik az önszabályozó piac kereslet-kínálat törvényétől függenek. Polányi leírásában a gépek molièri *deus ex machina* módjára jelennek meg a történetben, amikor váratlanul feltűnnek a merkantilista kor utolsó pillanatában.

Polányival szemben Menger elméleti rendszere magyarázatot ad a gépek megjelenésére. Menger szintén arra keresi a választ, hogy mi okozza a munkamegosztást, a piacok terjedését és a technológiai fejlődést, ami elvezethet a gépek megjelenéséhez. Menger is elsőnek Smith elméletét kritizálta. Menger azonban korrektebb volt Smithhez, mint Polányi. Menger pontosabban idézte fel, hogy maga Smith is bizonytalan volt, hogy vajon mi az indító oka a munkamegosztásnak, és csak egyik lehetséges válasznak tekintette a csereére való hajlamot. Menger először példák sorával azt mutatta ki, hogy csak a csere kedvéért nem kereskednek egymással az emberek. Ehelyett Menger szerint akkor kerül sor csereére, ha a csere nyomán mindkét cserélő félnek javul a gazdasági helyzete, és valamilyen emberi igényt elégíthetnek ki a csere révén, ami másképpen nem lehetséges.

A mengeri gondolatmenetben az igazán fontos az, hogy az elcserélhető többlet megjelenése annak az inherens emberi tulajdonságnak a következménye, hogy képesek vagyunk gondolkodni, új összefüggéseket felfedezni s azt megvalósítani munkavégzéssel annak érdekében, hogy biztonságosabban, a természetnek kevésbé kiszolgáltatottan, jobban éljünk. A csere is az emberi gondolkodási képesség következménye: annak a felfedezésnek az eredménye, hogy egy hasznos dolgot, amiből többletünk van, el tudjuk cserélni egy másik hasznos dologra, ami hasznosabb lehet számunkra, mint az, amiből többletünk van.

A mengeri rendszerben a piacok megjelenése és egyre nagyobb térnyerése annak köszönhető, hogy a tudásunk és az igényeink is nőnek. A gondolkodás hajtóereje az az emberi vágy, hogy biztonságosabban és jobban éljünk, és biztosítva lássuk a jövőnket is. Ez vezet el a *természetes*, a nemi szerepek és a fizikai adottságok diktálta munkamegosztáson túli *fejlett* munkamegosztáshoz. A fejlett munkamegosztás esetében már szakmák és egy-egy hasznos termék vagy termékcsoporthoz termelésére specializálódott közösségek vagy egyének kívánnak a természetes munkamegosztás rendjéből. Amint egyesek vagy egyes közösségek specializálódnak egy hasznos dolog előállítására, elkerülhetetlen a cseregazdaság térhódítása és a piacra való árutermelés (Menger [1871] 237. o.). A specializálódás magával hozza további szaktudások kialakulását, és az felgyorsítja az innovációt a termelés könnyebbé

vagy hatékonyabbá tétele érdekében, amit már Adam Smith is leírt a szöggyártó manufaktúra kapcsán. A mengeri rendszerben a tudásnövekedésre való inherens emberi tulajdonság a hajtóereje a munkamegosztás mélyülésének és az árutermelésnek, a piacra termelésnek és a gépek megjelenésének, s nem a vak és megmagyarázatlanul maradt termelőerők fejlődése, mint Marxnál.

Figyelemre méltó a különbség a Polányi által mintaként leírt, kagylóból készített nyaklánc körkereskedésre és a mengeri fejlett munkamegosztást reprezentáló, Adam Smith-i szöggyártó manufaktúra kereskedelme között. A Polányi által leírt törzs a saját maga által kagylóból készített nyakláncokat más törzsek kagylóból készített nyakláncjaival cseréli el egy cirkuláris kereskedelem keretében, amiben egy jó évtized múlva visszakerülnek hozzájuk az általuk gyártott nyakláncok. A napi több ezer szöveget értékesítő manufaktúra munkásai viszont egy percig se vágnak arra, hogy egy jó évtized múlva visszakerüljön hozzájuk a valamikor gyártott szögmennyiség.

A mengeri logika szerint az ipari forradalom és a gépek megjelenése a tudásfelhalmozás és a munkamegosztás mélyülésének következménye, valamint annak, hogy a munkát végzők a liberális reformok következtében kiszabadultak a szolgaság kötöttségéből, s megszerezték a teljes tulajdonjogot testük, gondolkodásuk és munkavégző képességük felett, s elgondolkodhattak, miként tudnak saját sorsukon javítani. Nem csoda a rabszolgatartó vagy a feudális társadalmak lassú technológiai haladása: ezek a társadalmak megkötötték a dolgozó emberek kezét, és gátolták, hogy gondolataikat és munkavégzésüket saját sorsuk jobbítására használják fel.

A másik megközelítés, amit Polányi tárgyal, hogy a liberális gondolkodók utópikus elgondolásai – amelyeket támogattak a kereskedők – meggyőzték a 18. század végének és a 19. század elejének politikusait, hogy vágjanak bele az önszabályozó piac megteremtésébe és az állam éjjeliőrszerepének a kialakításába. Ennek kapcsán Polányi azt hangsúlyozza, hogy az állam teremtette meg az önszabályozó piacokat, és a kapitalizmus sohasem jöhetett volna létre spontán módon. Mint írja, ez a szabad kereskedelem tervezve volt (145–147. o.).

Menger nem tárgyalta sem az értelmiségiek, sem az állam szerepét a szabadpiac kialakulásában. Azonban Menger és Mises foglalkozott az állam szerepével, amelynek tárgyalására a következőkben térünk ki.

Kettős mozgás, ellenmozgalom és az állam szerepe

A társadalom önvédelme című fejezetben fejti ki Polányi, hogy a gazdasági liberalizmus győzelme azonnal kiváltotta a társadalom választát: a pénz, a föld és a munka áruvá alakítása az életet és a társadalmat veszélyezteti, és az ezzel szembeni védelem óhatatlanul protekcionizmushoz vezet (76–77. o.). Ez az a folyamat, amelyet Polányi úgy nevezett el, hogy kettős mozgás, s amely szerinte a 19. század társadalomtörténetének legfontosabb folyamata (80. o.). A kettős mozgás aktora az ellenmozgalom, a társadalom fellépése a liberalizáció ellen (136. o.). Az ellenmozgalom sokszínű és sokszereplőű mozgalom, amelybe beletartozik a szocializmus, a nacionalizmus, a konzervativizmus, a különböző csoportérdekek megjelenése, mint a feudális földesuraké, a parasztoké, a reakciós

osztályoké, a munkásoké vagy éppen a gyarmati népek lázadásai. Mindegyiknek egy célja van: a piacositás visszafordítása (151. o.). Hatásukra, írja Polányi, a liberális állam korábbi elkülönülése a gazdaságtól megszűnik, és megkezdődik a gazdaságnak a társadalomba való részleges visszaágyazása az állami beavatkozás révén. Építkezve Mises teóriájára, Polányi álláspontja szintén az, hogy az intervencionista állam és az önszabályozó piac nem képes stabil egyensúlyi helyzetet kialakítani. Ezért a szabályozott kapitalizmus krízisről krízisre bukdácsol, minden egyes alkalommal mélyebb válságon megy keresztül, míg el nem jut az olyan mély válsághoz, amelynek nincs más megoldása, mint az önszabályozó piac feladása és az áttérés a tervirányításos gazdaságra, amelynek két végső formája a fasiszmus és a szocializmus.

Ma már tudjuk, hogy Polányi rossz prófétának bizonyult. A fasiszmus és a szocializmus egyaránt összeomlott, és azok az országok, amelyekben ilyen rendszerek jutottak hatalomra, mára visszapiacosították gazdaságaikat. A *New Deal*, valamint a *One Nation* – ez utóbbit 1945-ben felváltotta a brit szocializmus programja – vegyes gazdasága mély válságon ment keresztül a hetvenes években, ami kiváltotta a neoliberais fordulatot. A Polányi által felvázolt V alakú fejlődés helyett sokkal inkább a ciklikus piacositási és piackorlátozó korszakok váltakozása a jellemző. Nemcsak most van így, hanem a múltban is hasonló ciklikus változást lehetett megfigyelni. Példa erre a kínai fejlődés, amely a 13. században, a Szung-dinasztia alatt majdnem elérte a kereskedelmi áttörést, amit megtört a Ming uralkodók bezárkózása a 15. században (*Pomeranz* [2000]).

A Polányi-féle fejlődéshipotézis nem tudja megmagyarázni a piacositás–szabályozás ciklikus mozgását. A mengeri teoretikus rendszer monopóliumokról szóló elmélete magyarázatot ad a piacositás és a piackorlátozó szabályozás változó ciklusaira. Menger szerint két eltérő esete van a monopolár diktálásának. Az általa szűkebb monopóliumnak nevezett esetben az állam vagy a közösség védi a vállalkozó piacát más vállalkozók versenytől. A másik esetben a vállalkozónak abból fakadóan van monopolhelyzete, hogy innováció, különleges tehetség vagy valamilyen speciális feltételek miatt úgy tud a piacon árusítani valamilyen árut, hogy más vállalkozó nem képes versenyezni vele (az aktuális helyzet monopóliuma).

Mindkét esetben a monopolista vállalkozó monopolprofitot élvez. A különbség a két monopólium között a verseny lehetősége. Szűkebb monopólium esetén a verseny kizárt a szabályozás miatt. A szabályozás kedvezményezettje ezért magasabb árat szabhat anélkül, hogy félnie kellene a piacvesztéstől. Az aktuális helyzet monopóliuma esetén a versenyelőnyt szerzett vállalkozó csak addig élvez monopolprofitot, amíg egy másik vállalkozó fel nem fedezi, hogy miként tud hasonló, ugyanolyan vagy éppen jobb árut a piacra vinni. Az új vállalkozó(k) belépése miatti verseny nyomán megszűnik a monopolhelyzet, és a profit szintje előbb–utóbb lesüllyed az átlagosra.

Ez a kétféle monopolprofit-elérési lehetőség eltérő vállalkozói stratégiákhoz vezet. Egyes vállalkozók úgy akarnak monopolprofitra szert tenni, hogy számukra kedvező állami szabályozást próbálnak elérni. Tipikusan az állam nevében eljáró politikusok, tisztségviselők akkor biztosítanak monopolpozíciót egy vállalkozónak, ha abból személyes vagy politikai hasznuk van anyagi erőforrásokhoz jutás és klientúraépítés formájában. Menger nem nevezi így, de a szűkebb monopólium valójában politikai

járadékot biztosít a vállalkozónak, amelyet megoszt a politikai járadék szedését lehetővé tevő politikussal. Szűkebb monopólium létrejötte esetén a vállalkozónak nem kell aggódnia a verseny miatt, ezért arra sem kell gondot fordítania, hogy innovációval igyekezzen megtartani akár piacát, akár jövedelmét, mivel innovatív versenytárs nem léphet be a piacra. Ezért a monopolizált gazdaság tipikus következménye egyik oldalról a stabilitás és kiszámíthatóság, a másik oldalról a magasabb ár, alacsonyabb szolgáltatási színvonal és stagnáló technikai szint. A magasabb monopolár miatt az alacsonyabb keresetű fogyasztók – akik nem tudják megfizetni a magasabb árat – igénye kielégítetlen marad. Az állam által biztosított monopólium blokkolja más vállalkozók belépését, akik ugyanolyan, hasonló vagy akár jobb terméket vagy szolgáltatást tudnának nyújtani, és árverseny útján leszorítanák az árat arra a szintre, amely mellett minden fogyasztó igénye kielégíthető úgy, hogy egyik gyártónak és szolgáltatónak se legyen monopolprofitja a szokásos profitszint felett.

Könnyű belátni, hogy az állam által kikényszerített szűkebb monopólium ellen is születhet ellenmozgalom: a piacra lépéstől eltiltott vállalkozók és az elégedetlen fogyasztók mozgalmi, amelyek fellépnek a mások jobb megélhetését blokkoló és vágyaik és igényeik kielégítését megakadályozó, szűk oligarchikus összefonódás ellen. A történelemben a megcsontosodott oligarchikus elit uralmának megtörésére számtalan demokratikus lázadás robbant ki, amelyek célja a gúzsba kötött gazdaság szabadabbá tétele volt, s amitől várták a szegénység leküzdését.

Menger nem nevezi így, de az aktuális helyzet monopóliuma esetén a monopolprofit valójában innovációs járadék. A nyitott piacon egy vállalkozó csak addig tudja élvezni az innovációs járadékot, amíg egy másik, élelmes és innovatív vállalkozó felfedezi, hogy az innovációs járadék miatt magasabb a profitlehetőség, s belép ugyanabba a piaci szegmensbe. Mivel az eredeti innovatív vállalkozó az átlagosnál magasabb profitot élvez, a később belépő versenytársaknak elég, ha valamivel olcsóbban kínálják a hasonló terméküket, s még így is részesedhetnek az innovációs járadékból. A verseny hatására azonban az egymással versengő vállalkozók folyamatosan kénytelenek áraikat csökkenteni és egyre nagyobb mennyiségben előállítani a terméket, mindaddig, amíg még megőrizhető a profitabilitás, és minden lehetséges fogyasztói igényt kiszolgálnak. Ez a verseny kényszeríti a vállalkozókat arra, hogy folyamatosan azon törjék a fejüket, hogyan lehetne a hasznos dolog előállítását még hatékonyabbá, olcsóbbá tenni, vagy minőségét javítani, s ezáltal újabb innovációs járadékhoz jutni a szokásos profitszint felett. Vagyis a sokszor elítélt profithajszó kényszeríti ki a technológiai és a termékinnovációt, a lehető leghatékonyabb termelést, a felesleges pazarlás megszüntetését és a fogyasztói igények lehető legteljesebb és legjobb kielégítésére való törekvést. A munkások Polányi által is elismert életszínvonal-emelkedése (181., 234. o.) jórészt a szabad verseny következménye. A szabad verseny az a társadalmi intézmény, amely arra ösztönzi a vállalkozókat – ahogy Polányi is belátta könyve utolsó fejezetében –, hogy profit reményében a vásárlók kegyeit keressék, és ezzel biztosítsák az egyéni választás szabadságát.

Ennek a folyamatos versenynek a társadalmi ára az, amit Polányi könyve fő témájának választott: a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság. Menger álláspontja az volt, hogy az élet velejárója a kiszámíthatatlanság és a változó körülményeknek való

kiszolgáltatottság. Ez ugyanúgy igaz volt a halászó-vadászó törzsek tagjaira is, mint a liberális kapitalizmusban élő emberre. Inherens emberi tulajdonságaink közé tartozik azonban a gondolkodás, az innovációra való képesség és a munkavégzés, azok az emberi eszközök, amelyek révén az éppen aktuális problémát, bizonytalanságot próbáljuk megoldani, s törekszünk jövőnk biztosítására, hogy védettebbek legyünk a már felismert bizonytalanságokkal szemben.

Tehát a mengeri kettős mozgás az egymással ellentétes profitszerzési stratégiák ciklikus hullámozása: a verseny korlátozása az intervencionista állam révén *vagy* az intervencionista állam szerepének visszaszorítása a verseny lehetősége érdekében.

A monopolizált gazdaság előnye a társadalmi stabilitás és a megszokás biztonsága, hátránya a stagnálás, a kiszolgáltatottság és a tömeges szegénység. A verseny előnye a dinamikus gazdagodás, a technológiai fejlődés, a nyomasztó tömeges szegénység megszűnése és sokféle megélhetési stratégia követésének lehetősége, ami csökkenti a személyi függést az oligarchikus elit mindent átfogó hatalmától. Hátránya a társadalmi stabilitás hiánya.

Mindkét cél érdekében szerveződtek és szerveződnek ellenmozgalmak. Az egymással ellentétes célú ellenmozgalmak közötti versenyt a legtöbb esetben annak a politikai elitnek az érdekei döntenek el, amelyik éppen uralja az államot. Ezért nem véletlen, hogy egyik vagy másik irányzat esetleges áttörése gyakran kapcsolódik politikai elitváltásokhoz is.

Menger szerint az állam monopolista szereplő, s az államot uraló politikai szereplőknek hatalmukban áll monopolizálni a gazdaságot. Az emberiség történelmének nagy részében az volt a jellemző, hogy egy kizsákmányoló elit az általa uralt államgépezet révén fenntartott egy gúzsba kötött, monopolizált gazdasági rendet, amely biztosította az uralkodó elit jövedelmét a túlélés szintjére leszorított dolgozók kárára. A 19. századi liberális kapitalizmus előtt a kilátástalan szegénység, az élet bizonytalansága volt a norma, valamint az, hogy a dolgozók egy jelentős részének csak fiktív tulajdonjoga volt saját legfontosabb tőkéje, az emberi tőkéje felett. A 16–19. századi angol fejlődés jelentősége abban állt, hogy először sikerült megtörni az összefonódott oligarchikus gazdasági és politikai uralmi szerkezetet. Adam Smith könyvének fő célpontja kora merkantilista állama és az összefonódott oligarchikus politikai és gazdasági elit gazdasági hatalmának gyengítése, a monopóliumok elleni harc volt annak érdekében, hogy a szabad kereskedelem révén a nemzet tagjai jobban élhessenek. Menger és Mises a smithi szellemben szintén azt keresték, hogy milyen gazdasági berendezkedés szolgálja legjobban azt, hogy az emberek igényeik és vágyaik szerint élhessenek, és rendelkezésükre álljon azoknak az anyagi javaknak a lehető legszélesebb köre, amelyek lehetővé teszik vágyaik megvalósulását és biztonságosabb életüket. Ezért Menger és Mises receptje azonos Adam Smithével: amennyire lehetséges, csökkenteni kell az állami beavatkozás mértékét, mert annak hátterében oligarchikus monopolizálási kísérlet húzódik meg, és csökkenti az állampolgárok szabadságát.

Ez a smithi–mengeri–misesi álláspont visszavezet a Polányi-féle nagy narratíva nagy ellentmondásához. Polányi olyan módon szerkesztette meg nagy narratíváját, hogy az intervencionista állam szerepét szinte csak pozitív színben tüntette fel,

mintha állam és közösség egy fogalom lett volna, egy kalap alá véve a vadásztörzsek egyenlő kisközösségeit és az uralkodó elitiek által dominált állami civilizációkat, és anélkül húzta rájuk egységesen a redisztribúciót, hogy tárgyalta volna a redisztribúció ellentétet irányát. Nem ír sem a dolgozó osztályok szolgáskorba vetéséről, sem kizsákmányolásukról, sem szegénységükről, sem kitettségükről éhségeknél, természeti csapásoknak és a hatalmon lévők kapzsiságának. E nélkül a rózsaszínre festés nélkül azonban nem tudta volna előadni, hogy az ipari forradalom minden eddigénél nagyobb tragédiát okozott a dolgozó tömegeknek. Smith, Menger és Mises nagy narratívája azonban pont az ellentéte a Polányiának: a liberális fordulat, amely lehetővé tette az ipari forradalmat, felszabadította a dolgozókat a szolgáskor alól, s megmentette őket a kilátástalan nyomortól, megnyitotta az utat, hogy a korábban elnyomottak egyenlő és emberi jogokkal rendelkező állampolgárokká váljanak.

A tervező állam problémája

Mises [1927] szerint a piac és az intervenció állam együttélése fenntarthatatlan, s amellet érvelt, hogy a kiút a visszatérés a szabadabb piachoz. Polányi, átvéve Mises alap gondolatát, az ellenkezője mellett érvelt: a jövő az intervencionista állam átalakulása tervező állammá. Olyan tervező állammá, amely egyszerre képes demokratikus eszközökkel biztosítani a tervezést és az egyéni szabadságot. Ennek a modellnek a felvázolására vállalkozott Polányi A nagy átalakulás utolsó fejezetében.

Polányira óhatatlanul hatott kora létező szocializmusa, a sztálini Szovjetunió, az általa felvázolt ideális szocializmusmodell egyszerre tükrözi a szovjet modell mellett kiállását és az attól való óvatos elhatárolódását is. Polányi dicsérte az ötéves terveket (24. o.), az iparosítást és a kolhozosítást, ami az egyik mintája a piac meghaladásának (255–256. o.). Még egy elítélő mondatot is szentelt a szovjetellenes ukrainai szabotőrökre, a fasiszta álforradalmárok közé sorolva őket (247. o.). Mint írta, az orosz szocializmus inspirációt jelent a nyugat munkásai számára. Ugyanakkor, jegyezte meg, Oroszország különleges körülményei miatt az orosz szocializmus gyakorlata egyedi (194., 242. o.). Ez az elharapott félmondat jelzi az óvatos távolságtartását a létező szocializmustól. Tíz oldallal később le is írta, hogy miért: a szocializmus diktatórikus jellegű Oroszországban (252. o.). A Szovjetunióról szól az az elvárása is, hogy az egyén szabadon cselekedhessen, ahogy lelkiismerete diktálja, s ne kelljen félnie az állami hatalomtól, és védett menhelyet kell biztosítani az állam akaratát ellenzők számára is, ahol legalább az életüket folytathatják (263. o.). Ki is mondja, hogy a Szovjetunió ugyan megvalósította a tervezést, a szabályozást és az ellenőrzést, de még nem valósította meg azt a szabadságot, amit az alkotmánya ígért. Igaz, azt is hozzátette, hogy a szabályozás ellen fordulni egyet jelent a reformok ellen fordulással (265. o.), s ezzel a megjegyzéssel Polányi legalábbis elfogadó pecsétet nyomott diktatórikus lépésekre.

Polányi ha következetes lett volna saját elméleti modelljéhez, akkor az akkori Szovjetuniót a fasiszmus kategóriájába kellett volna helyezni. Elméleti modellje szerint a fasiszmust és a szocializmust nem gazdaságirányítási kérdések, hanem a szabadsághoz való viszony választja el (267. o.).

Valószínűleg sokkal mélyebben érintette a sztálini rendszer, mint azt könyvében kifejezte. Bár a sztálini rendszer előtt is ismert gyakorlata nem volt elég arra, hogy a szocializmussal kapcsolatos álmait megingassa, sem arra, hogy nyíltan fellépjen a rendszer bűnei ellen, de A nagy átalakulás utolsó fejezete értelmezési keretének rejtőzködő váltása vélhetően ennek a be nem vallott rémületnek tudható be. Amikor Polányi szembesül a központi tervező állam korlátlan, esetleges zsarnoki hatalmának következményeivel, akkor fő gondja az egyéni szabadság kérdése lesz, és az egyensúly biztosítása az állam hatalma és az egyén szabadsága között. Azé az egyéni szabadságé, amely eddig csak úgy szerepelt, mintha csak a kényelmes osztályok privilégiuma lett volna a liberális kapitalizmusban, s hiánya fel sem merült problémaként a liberális kapitalizmus előtti korszakok tárgyalásakor. A sztálini szocializmus gyakorlata felszínre hozta, hogy Polányi igazi problémája ugyanaz, mint a klasszikus liberális szerzőké: hogyan lehet biztosítani az egyéni szabadságot az állam túlhatalmával szemben. Nem véletlen, hogy csak a sztálini gyakorlat fényében értékelte a maga helyén annak jelentőségét, hogy a klasszikus liberalizmus megteremtette az egyéni szabadságot és annak jogi védelmét. S szintén ekkor merete megírni, hogy a piac az egyéni szabadság kulcsa, annak kulcsa, hogy a termelők a fogyasztók érdekében termeljenek. Ugyanakkor a Misesre való támaszkodás elhallgatása azt is mutatja, hogy nem mert szembenézni Mises [1920] kritikájával, amely jó két évtizeddel A nagy átalakulás megírása előtt már kimutatta, hogy állami tervezés esetén elkerülhetetlen az állami zsarnokság.

Összefoglalás – Marx, Polányi, antikapitalista érzelem és az osztrák iskola szerepe

A nagy átalakulás nagy ellentmondása, hogy a könyv liberális kapitalizmust jellemző részének közgazdasági gondolatmenete a marxi munkaérték-elmélet paradigmájára épült. A könyv utolsó előtti oldalán Polányi hitet tesz amellett, hogy a gazdasági érték alapja az emberi vágy és a hiány, amely Menger szubjektív érték-elmélete. Menger szubjektív értékelméletét éppen azért dolgozta ki, hogy megcáfolja Adam Smith munkaérték-elméletét, amelyre a marxi kizsákmányoláselmélet épült. Egy könyvben, egy logikai rendben nem lehet két, egymással diametrikusan ellentétes és egymást cáfoló értékelméletet alkalmazni. Mi sem mutatja jobban ezt, mint hogy Polányi nem jelezte még egy hivatkozással sem, hogy támaszkodik egy a marxi teoretikus rendszert alapjaiban cáfoló közgazdasági elméletre is, Menger és Mises szubjektív értékelméletére és piacelfogására.

Emiatt két részre szakadt a könyv logikai szerkezete. Az utolsó fejezetben kíváncsúnak tartott tervezést és szabadságot egyaránt biztosító ideális szocialista, komplex társadalomhoz vezető történelmi út a marxi gondolatmeneten alapszik, azonban amikor Polányi rátér a történelmi út végállomásának ismertetésére, akkor olvasói elől elrejtve, Mengerhez és Miseshez fordul, hogy elkerülje a marxi gondolatmenet számára is ismert, rettenetes következményeit.

Ugyanakkor a mengeri szubjektív értékítéleten alapuló piacpárti közgazdasági felfogás és Mises szocializmuskritikája nem volt képes megingatni Polányi mélyen

érzett antikapitalista nézeteit, sem vágyát egy posztkapitalista tervező államra, amely egyben demokratikus is, és képes biztosítani az egyéni szabadságot. Bár lelke mélyén zavarhatta a sztálini Szovjetunió általa is ismert gyakorlata, ezt a belső bizonytalanságot csak az itt-ott elejtett óvatos elhatárolódások jelzik.

Talán ez a szembenézés bátortalansága az oka A nagy átalakulás nagy ellentmondásának: annak, hogy a könyv antikapitalista része, amely megokolja a liberális kapitalizmus fenntarthatatlanságát, más elméleti alapokra építkezik, mint a könyv zárófejezete, amelyben Polányi fő problémája váratlanul az lesz, hogy miként lehet biztosítani az egyéni szabadságot a zsarnoki tervező állammal szemben. Amikor számot kell vetnie a zsarnoki tervező állam mindenható hatalmával, akkor a marxi alapokkal összeegyeztethetetlen osztrák közgazdasági iskolához fordul, s felfedezi, hogy az egyén szabadság iránti vágya messze megelőzte a liberális utópista gondolkodókat, s Jézus Krisztus óta a nyugati fejlődés alapja. S azt is beismeri, hogy a liberális korszak egyik legfontosabb öröksége az egyéni szabadság megfogalmazása és védelme a zsarnoki állammal szemben. Az utolsó fejezet érvei rávilágítanak, hogy a nagy narratíva egyoldalú és szelektív történetmesélés, amelynek egyetlen célja a teologikus végcél alátámasztása. A Mengerre és Misesre való támaszkodásról való hallgatás azt is megengedte Polányinak, hogy ne kelljen Mises érveivel vitatkoznia a szocializmus természetéről. Így utópisztikus módon azzal a reménykedéssel fejezhette be könyvét, hogy

„ha az emberek igazak maradnak ahhoz a céljukhoz, hogy bőségesebb és szabadabb világot teremtsenek, akkor nem kell félnünk attól, hogy akár a hatalom, akár a tervezés az emberiség ellen fordul, és tönkreteszi a szabadságot” (268. o.)

– anélkül, hogy elgondolkozzon Mises kritikájának érvényességéről, miszerint a szocialista tervezés óhatatlanul zsarnoksághoz vezet.

Hivatkozások

- BLOCK, F.–SOMERS, M. [2014]: The Power of Market Fundamentalism. Karl Polanyi's Critique. Harvard University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674416345>.
- DALE, G. [2010]: Karl Polanyi. The Limits of Markets. Polity Press, Cambridge.
- HANN, C. [2019]: Repatriating Polanyi. Market Society in the Visegrád States. CEU University Press, Budapest.
- HEJEBU, S.–McCLOSKEY, D. [1999]: The Reproving of Karl Polanyi. Critical Review, Vol. 13. No. 3–4. 285–314. o. <https://doi.org/10.1080/08913819908443534>.
- MCRROBBIE, K. [1994/1995]: A költészet gazdaságtana. Polányi Károly: A nagy átalakulás. Eszmélet, július 1. https://www.eszmelet.hu/kenneth_mcrobbie-a-kolteszet-gazdasagтана-polanyi-karoly/.
- MENGER, C. [1871]: Principles of Economics. New York University Press, New York.
- MISES, L. [1920]: Economic Calculation in the Socialist Commonwealth. Ludwig von Mises Institute, Auburn.
- MISES, L. [1927]: Liberalism. Ludwig von Mises Institute, Auburn.

- NORTH, D. [1977]: Markets and Other Allocation Systems in History: The Challenge of Karl Polanyi. *Journal of European Economic History*, Vol. 6. No. 3. 703–716. o. <https://community.plu.edu/~315j06/doc/markets-other.pdf>.
- OPPENHEIMER, F. [1914/1926]: *The State. Its History and Development Viewed Sociologically*. Vanguard Press, New York.
- POLANYI, K. [1944]: *The Great Transformation: the political and economic origins of our time*. Beacon Press, Boston. Magyarul: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- POMERANZ, K. [2000]: *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton University Press, Princeton.
- SCHUMPETER, J. [1954]: *History of Economic Analysis*. Oxford University Press.
- SCOTT, J. [2017]: *Against the Grain. A Deep History of the Earliest States*. Yale University Press.
- SMITH, A. [1776]: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 1993th edn. Rowman & Littlefield, Lanham. Magyarul: *A nemzetek gazdagsága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992*.
- WEBER, M. [1930/1995]: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi, Budapest.